

NEDJELJA KAO DAN EUHARISTIJE KROZ POVIJEST DO DANAS

Dr Anton BENVIN

»Zapanjujuća je činjenica« — veli J. A. Jungmann — »da postoji ustanova snagom koje se već dvije tisuće godina tjedan za tjednom određenog dana milijuni ljudi skupljaju na određenim mjestima — i to bez prisile, bez gospodarske koristi, vođeni tek jednom duhovnom idejom. To je naša nedjelja. Ideja je uvijek ista, premda različito obojena. Pojava je doživjela neke promjene, ali u cjelini vlada *kontinuitet* (istakao A. B.) bez prijeloma tijekom čitavog tog silnog razdoblja.«¹

Naše bi izlaganje htjelo pokazati da se taj kontinuitet bez prijeloma, o kojem govori J. A. Jungmann, zasniva zapravo na kontinuitetu sprege *nedjelja-euharistija*. Nedjelja je u povijesti doživjela mnoge izmjene, preinake, dopune i dodavanja, kraćenja i izostavljanja, ali jedno je ipak od početka do danas ostalo isto: to je da kršćanska nedjelja eminentni dan euharistijskoga sastanka.

Ovaj će prikaz pokušati opisati temeljne razvojne linije odnosa *nedjelja-euharistija* u rasponu od dvadeset stoljeća povijesti kršćanstva. Golema množina gradiva ne dopušta da se svemu posvećuje jednaka pažnja. Izlaganje će stoga, silom prilika, biti antologijske naravi: iznijet će izrazitije momente euharistijskog svetkovanja nedjelje od prvih stoljeća do danas. Budući da su se glavne značajke shvaćanja i slavljenja nedjelje kao dana euharistije iskristalizirale na početku, u prvih četiri-pet stoljeća kršćanske ere, to ćemo insitirati ponajvećma na njima. Kasnija naime stoljeća žive (ili pokušavaju da žive) od onoga što im je u nasljeđe ostavilo rano kršćanstvo.² Bit će slobodan na kraju istaknuti važnije momente teološko-sakramentalne naravi koje se, kad je riječ o nedjelji i njezinoj funkciji u Crkvi, svim vjernicima postkoncilske Crkve nezaobilazno nameću.

1. J. A. JUNGSMANN, Svetkovanje nedjelje u ranom kršćanstvu i srednjem vijeku, u: Svetski (Kršćanska sadašnjost) 12, 1968, 46.

2. Najpoznatija djela o tom pitanju: H. DUMAINE, *Dimanche*, u: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* 4, Paris 1920, 858—994; Isti, *Le dimanche chrétien, ses origines, ses principaux caractères*, Bruxelles 1922; W. RORDORF, *Geschichte des Ruhe- und Gottesdienstes im ältesten Christentum*, Zürich 1962; C. S. MOSNA, *Storia della domenica dalle origini fino agli inizi del V secolo*, Roma 1969 (s obilatom bibliografijom!). Navest ćemo i neke zbornike: DER TAG DES HERRN, *Die Helligung des Sonntags im Wandel der Zeit*, Herder-Wien 1958; OBLIKOVANJE NEDELJSKE MASE. Referati liturgičnoga seminarja ljubljanske nadškofije od 31. 3. — 2. 4. 1964, Ljubljana 1964 (ciklostilom); LE DINAMICHE (= *La Maison-Dieu* 83), Paris 1965; LE DIMANCHE. *Semaine oecuménique de Grandchamp* (= *Verbum Caro* 79), Nanchatel 1966; LA DOMENICA (= *Liturgica*, Nuova serie 6), Centro Azione Liturgica, Padova 1968. Za teologiju nedjelje: P. MASSI, *La domenica nella storia della salvezza*. Saggio teologico pastorale (= *Historia salutis*, serie liturgica I), D'Auria-Napoli 1967; J. M. R. TILLARD, *Le Dimanche*, jour d'Alliance, u: *Sciences ecclésiastiques* 16, 1964, 225-250.

1. Nedjelja-euharistija u I i II stoljeću

Mada su podaci iz ovog izuzetnog vremena u povijesti kršćanskih zajednica krajnje škrti, svjedočanstva što ih o nedjelji donosi Didahé, Ignacije Antiohijski, Barnabina poslanica, Justin i Plinije Mlađi, pružaju ipak takav spektar informacija da je na temelju njih moguće dočarati kako je izgledala i, osobito, kakav je smisao i funkciju imala nedjelja u najranijim kršćanskim općinama. Nas pri svemu tome zanima prvenstveno euharistijski vid svetkovanja — vid koji je tako izrazito prisutan već u apostolskoj Crkvi (npr. Dj 20,7 sl.)³ da nije moguće pomisliti da bi takvo što moglo izostati i ne prijeći u baštinu prvih kršćanskih generacija.

Što dakle vele svjedočanstva?

Spis *DIDAHE*, koji prema nekim autorima ide u red najdrevnijih kršćanskih pisanih spomenika uopće, govori o nedjeljnom svetkovanju u 14. stavku ovako:

»Sakupivši se u dan Gospodnji, lomite kruh i dajte hvalu, a prije toga ispovjedite svoje grijehe da bi vaša žrtva bila čista. Svaki koji ima kakvu razmiricu sa svojim drugom neka se s vama ne sastane zajedno, sve dok se ne pomire, da vam se žrtva ne bi obeščastila. Jer ovako veli Gospodin: 'U svakom mjestu i vremenu prinosi se meni žrtva čista. Jer ja sam velik kralj, govori Gospodin, i čudesno je ime moje među narodima.' (Mal 1,11.14)«.⁴

Iz ovih se redaka razabire:

1. da je nedjelja (bolje: Gospodnji dan — kyriakè heméra) bila dan koji je nadolazio redovito, koji se ponavljao;
2. da je središnji momenat u njegovu svetkovanju bio sastanak (synaksis);
3. da se na sastanku lomio kruh i izricala hvala (euharistija);
4. da se sve to shvaćalo kao žrtva (thusía), koja ispunjuje Malahijino proroštvo (Mal 1,11);
5. da je za sudjelovanje u sastanku bilo neophodno potrebno biti u miru s drugovima i braćom u zajednici.

Prema tome, nedjelja se kao Gospodinov dan svetkuje euharistijskim skupom u kojem sudjeluju braća koja su među sobom u punoj ljubavi. Iz drugih pak mjesta istoga spisa saznajemo da su takvi liturgijski sastanci bili prodahnuti još i živim iščekivanjem Krista, iščekivanjem koje je zgusnuto probijalo u aramejskom pokliku: *Maranatha* — Dođi, Gospodine!⁵

Ovim izvornim karakteristikama nedjelje pridolazi u *IGNACIJA ANTIOHIJSKOG* (+ oko 110) jedna nova: izdvajanje kršćana od židovske prakse i valoriziranje vlastite autonomne tradicije:

»Ako su dakle oni koji su živjeli po starim djelima došli do nove nade, nije se to dogodilo subotovanjem (opsluživanjem subote — sabbatizantes) nego življenjem po danu Gospodnjem, danu u ko-

3. Usp. gornji članak: A. REBIĆ, *Dan Gospodnji u Novom zavjetu I u novozavjetno vrijeme*.

4. *DIDAHE* 14,1—3.

5. O tom usp. M. F. LACAN, *Bogoštovlje*, u: *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb 1969, 101.

jem je naš život po njemu i po njegovoj smrti niknuo — što neki niječu, ali mi smo po tom otajstvu primili vjeru, i zbog toga ustrajemo da budemo učenici Isusa Krista, jedinoga našega učitelja.»⁶

Tekst je, kako vidimo, nošen potužidovskom politikom. Piscu je stalo do toga da uvjeri adresate kako im nije »židovstvovati« (judaižen), nego živjeti kršćanski (katà hristianismòm zen). A za to je stav prema nedjelji presudan jer:

1. kao što se Židovi raspoznavaju po suboti, kršćani se moraju raspoznavati po danu Gospodnjem — što znači da u Ignacijevu vrijeme nedjelja opstoji kao samostalna nasuprot židovskoj suboti;
2. nedjelja je normativna pojava u životu kršćana, i to zato što se kršćanski život nadovezuje na Gospodina i na njegovu smrt.

Središte je i srce nedjelji morala u Ignacijevu doba biti zajednička euharistijska liturgija koja se, u pravilu, služila pod predstojništvom mjesnoga biskupa:

»Nitko neka ne čini mimo biskupa ništa što se tiče Crkve. Valjanom nek se trži ona euharistija koja se vrši pod biskupom ili je on odredi. Gdje god se pokaže biskup, ondje nek je zajednica kao što je onáje, gdje je Isus Krist, Crkva katolička.«⁷

Bit će od koristi čuti i navod iz tzv. **BARNABINE POSLANICE**:

Napokon im veli (tj. Židovima): 'Mladaka vaših i subota ne podnosim.' (Iz 1,13). Gledajte što govori: nisu mi mile sadašnje subote, mila mi je subota koju sam ja stvorio i u koju ću, smirivši sve stvari, započeti osmi dan, tj. započet ću novi svijet. Mi zato i slavimo osmi dan u radosti jer je to dan kad je Isus ustao od mrtvih i pokazavši se uzišao na nebesa.»⁸

Iz ovih riječi Barnabine poslanice proizlazi:

1. da je nedjelja »osmi dan«, dan koji označuje početak drugoga, novoga svijeta;
2. da je ona spomen-dan Isusova uskrsnuća, ukazanja i uzašašća;
3. da je nedjelja dan kršćanske radosti.

Vrlo značajno i detaljno svjedočanstvo o nedjeljnom euharistijskom svetkovanju nalazimo u apologete **JUSTINA** (+ oko 165). U njegovoj I Apologiji čitamo između ostaloga:

»I u sunčev dan (tj. nedjelju) imamo sastanak svi, bilo da boravimo u gradu ili na selu. Koliko god imamo vremena, čitamo spomen-spise apostolske i knjige proročke. Kad čitač prestane, predstojnik nas opomene i potakne živom riječju da se ugledamo u one primjere.

Zatim se dižemo svi zajedno i molimo molitve. Poslije molitve, kako rekoh, donese se kruh, vino i voda, a predstojnik upravi Bogu molitvu i zahvalu kako samo može. A narod prihvati i kaže: 'Amen'.

6. IGNACIJE, Magn 9,1—2.

7. IGNACIJE, Smyrn 8,1—2.

8. PS-BARNABA 15,8—9.

Od posvećenoga se svakomu dijeli, i svatko primi, a nenazočnima odnesu đakoni.

Imučni, i tko hoće, daju, svatko po volji, što hoće. Što se skupi, to se pohrani u predstojnika, a on se stara za siročad i udovice i jadnike koji stradaju s bolesti ili s drugoga uzroka, pa i za utamničenike i nadošle strance: uopće, svi su mu nevoljnici na brizi. U sunčev dan dolazimo na sastanak jer je prvi dan, kad Bog preokrenu mrak i pratvar te stvori svijet, a Isus Krist, naš Spasitelj, istoga dana ukrсну od mrtvih; tã razapeše ga uoči Saturnova dana (tj. subote), a poslije toga u sunčev dan ukaza se apostolima i učenicima svojim i nauči ih ono što vam dajemo na ogled...⁹

Iz gornjeg navoda nije teško izlučiti karakteristike kršćanske nedjelje u Justinovo vrijeme:

1. Nedjelja se u pučkom govoru zove po suncu a subota po Saturnu. To odgovara kurentnom poganskom nazivlju.
2. Nedjeljnom sastanku, kojemu je na čelu predstojnik (sigurno biskup — Justin ga zove proestós), pribiva čitava zajednica: »Svi, bilo da boravimo u gradu ili na selu«.
3. Nedjeljni je euharistijski sastanak u Justinovo vrijeme složen već od standardnih dijelova.
  - a) službe riječi (čitanje spomen-zapisa apostolskih i knjiga proćkih + homilija + vjernička molitva),
  - b) euharistijske službe (cjelov mira¹⁰ + prinos darova + euharistijska molitva + amen + pričest svih prisutnih),
  - c) sabirna akcija za potrebne (što pokazuje da je na početku euharistija bila doživljavana kao polazište za karitativni rad).
4. Čime motivira Justin euharistijski sastanak u nedjelju? Time što ističe da je nedjelja »prvi dan«, dan kad je Bog stvorio svijet (= prvo stvaranje) i dan kad je Bog Isusa uskrisio od mrtvih (= drugo stvaranje).

Ovim kršćanskim zapisima treba svakako pribrojiti klasično svjedočanstvo poganina *PLINIJA MLAĐEGA* iz pisma caru Trajanu (oko 111-113):

»*Adfirmabant*« — piše Plinije — »... *quod essent soliti stato die ante lucen convenire carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem*...«¹¹

Iz ovoga svjedočanstva lako razabiremo:

1. da je dan za sastanak pred zoru bio uobičajen i ustaljen; a to — po sudu stručnjaka — ne može biti drugi no kršćanska nedjelja;
2. da je najvažniji čin kršćana u taj dan — sastati se (*convenire*):
3. da se na sastanku, pored ostalog, pjeva hvalopoj Kristu kao Bogu, i to naizmjenice u dva zbora (*secum invicem*, što neki drže da je moralo biti litanjsko pjevanje, otprilike kao naš *Kyrie eleison*).¹²

Da sažnemo: isprva, kad nedjelja u javnom životu nije imala tako reći nikakvih uvjeta da se razvije naizvan, razvila se ona veoma inten-

9. JUSTIN, 1 Apol 67,3—9.

10. U navedenom odlomku ne spominje se cjelov mira, ali ga JUSTIN opisuje u 1 Apol 65,2: »Kad svrši molitva, pozdravimo jedni druge cjelovom. 3. Zatim se predstojniku braće prinosi kruh i čaša vode i vina...«

11. Epist 10, 96,7.

12. O tom: C. S. MOSNA, nav. dj. (bilj. 2), 105—106.

živno u dubinu. Kršćani su je doživljavali kao *jedini* blagdan svoje vjere (po svoj prilici, Uskrs se tada uopće nije svetkovao¹³); dan kad su se svi skupljali na zajednički sastanak da pod predsjedanjem svoga predstojnika (biskupa) proslave u euharistijskom otajstvu spomen na Isusa Krista i njegovo djelo. Euharistijska je služba bila popraćena pjesmom, službom riječi, nagovorom, prošnjama i karitativnim sabirnim akcijama.

Nedjela se poimala kao istaknuti spomen-dan prvoga stvaranja, po čem se zvala i »prvi dan«, a još više kao spomen-dan novoga stvaranju po pashalnom otajstvu, otkud joj i naziv »osmog dana«. Klima u kojoj se euharistija slavila bila je intonirana radošću i željnim iščekivanjem Kristove paruzije. No, živo eshatološko raspoloženje nije kršćanina smetalo da budu osjetljivi za konkretne potrebe vremena. Zajednica nije bježala od svijeta nego je vodila brigu o najpotrebnijima i organizirala za njih skupljanje materijalne pomoći.¹⁴

2. Nedjelja — euharistija u pretkonstantinovsko doba

Značajke iz doba apostolskih otaca ostaju uglavnom iste: bez isticanja obaveza i dužnosti, nedjelja se i dalje svetkuje spontano. Službenog nedjeljnog počinka nema. Crkva vjeruje da je pravi počinak onaj pokoj u koji je ušao Krist kad je u svojoj pashi pobijedio smrt i vladavinu poglavice grijeha.¹⁵

Prema svjedočanstvu TERTULIJANA (+ oko 220), u čijim djelima ne nalazimo, na žalost, potanji opis euharistijskoga sastanka, nedjeljno je slavije (*dominica sollemnia*¹⁶) obuhvaćalo: čitanje Pisama, pjevanje psalama, nagovor i prošnje¹⁷) — dakle, gotovo iste elemente što smo ih susreli u Justina.

Po svjedočanstvu CIPRIJANA (+ 258) misna se služba slavila ujutro kao *sacrificium matutinum*¹⁸).

U Sjevernoj je Africi uočljiva nota nedjelje: radost, kojoj su izraz zabrana posta i zabrana klećanja.¹⁹

Na drugom, suprotnom kraju tadašnjeg kršćanskog svijeta, u Siriji, nedjelja je u to doba također dobro ustaljena cjelina, koja ima svoj sastanak, svoja obilježja, svoje zabrane (npr. posta, klećanja) i svoj osobit izražaj radosti. Tako, na primjer, Apostolska DIDASKALIJA (III stoljeće) stavlja biskupu u zadatak da vjernike bodri na prisustvovanje nedjeljnom sastanku ovako:

»Kod pouke potakni narod, naredi mu da dođe u crkvu, da nikad ne izostane, već da uvijek dolazi na sastanak, da ne bi svojim nedolaskom sužavao Crkve i smanjivao članstvo u Kristovu tije-

13. Usp. C. S. MOSNA, *nav. dj.* (bilj. 2) 117–119.

14. I ovoj karakterističnoj kršćanskoj pojavi nalazimo trag u apostolskom vremenu: usp. 1 Kor 16,1 i sl. Vidi: A. HAMMAN, *Vie liturgique et vie sociale*, Desclée-Paris-Toutnai itd., 1968) 229ss.

15. Usp. J. DANIELOU, *Bible et liturgie*, Paris 1958, 303ss; C. S. MOSNA, *nav. dj.* (bilj. 2) 167–227; A. TAMARUT, *Dan Gospodnji I počinak od rada kroz povijest do danas*.

16. TERTULIJAN *De anima* 9,4.

17. TERTULIJAN, *nav. mj.* »... scripturae leguntur aut psalmi canuntur aut allocutiones proferuntur aut petitiones delegantur ...«

18. CIPRIJAN, *Epist* 63,15. »Nos autem resurrectionem Domini mane celebramus« *nav. mj.* 63,16.

19. TERTULIJAN, *De oratione* 23,1: »Nos vero sicut accepimus, solo die dominicae resurrectionis non ab isto tantum (tj. od klećanja), sed ab omni anxietatis habitu et officio cavere debemus, ne quem diabolo locum demus.« Tertulijan mora da ima pred očima ne samo Uskrs već i svaku nedjelju jer u *De corona* 3,4 veli: »De dominico ieiunium nefas ducimus vel de geniculis adorare. Eadem immunitate a die Paschae in Pentecosten usque gaudemus« Usp. C. S. MOSNA, *nav. dj.* (bilj. 2), 132–133.

lu... Budući da ste Kristovi udovi, ne osipajte se od Crkve time što se ne sastajete... Ne kidajte, ne rasipajte njegova tijela. Nemojte u svom životu vremenitim potrebama davati prednost pred riječju Božjom, već radije ostavite po strani sve i o danu Gospodnjem dođite u crkvu... Kako li će se pred Bogom ispričati onaj tko taj dan ne dolazi na sastanak da sluša riječ spasenja i da se hrani božanskom hranom koja ostaje dovijeka?»²⁰

Ili na drugom mjestu:

»Ako se što dogodi pa tkogod bude u svađi, takvima će se pred vama suditi onako kako zaželite. Ponajprije, nek se suđenje u vas drži drugog dana po suboti (tj. u ponedjeljak); a ako tko digne glas protiv presude što je vi izrecete, za rješavanje spora imat ćete vremena do subote, tako da biste zavađene mogli u dan Gospodnji složiti i pomiriti.«²¹

U ovim navodima nalazimo interesantnu teološko-eklezijalnu motivaciju nedjeljnog sastajanja:

1. nedolazak na euharistijski sastanak znači sužavanje, umanjivanje, rasipanje udova Kristova tijela;
2. nedjelja je nespojiva sa svađom i razmircicom: ako se tko ne bi htio pokoriti presudi, bio bi izbačen iz zajednice sve dotle dok se ne bi pokorio i molio oprostnje u biskupa ili Crkve;²²
3. nikakve vremenite potrebe ne smiju imati prednosti pred sastankom, na kojemu se sluša riječ Božja i dijeli hrana božanska.
4. ipak, pisanje u Didaskaliji odaje i stanje stanovitog opadanja žara među kršćanima.

Nasuprot tomu, u početku IV stoljeća nalazimo u sjeveroafričkom gradu Abitini skupinu kršćana koju je, u vrijeme Dioklecijanova progonstva, državna policija uhitila u privatnoj kući dok su se nalazili na uobičajenom nedjeljnom sastanku (*celebrantes ibi ex more dominicum*). To se protivilo službenoj odredbi po kojoj je vršenje kršćanskih obreda i održavanje euharistijskog sastanka bilo zabranjeno. Na sudu se kršćani nisu dali smesti: za njih je *dominicum* (pregnantni izraz koji u isti čas označuje i nedjeljni sastanak i samu euharistiju) nepovrediv »zakon«: *Lex sic iubet, lex sic docet*; i zato vele: *Non potest intermitti dominicum!* Na saslušanju bilo je onih koji su dali besmrtne odgovore, kojima će se kasniji naraštaji uvijek iznovice diviti: *Sine dominico non possumus!* Ili riječ što je, ne bez stanovite ironije, dobacio istražitelju mučenik Feliks:

»*Quasi christianus sine dominico esse possit; aut dominicum sine christiano celebrari!*«²³

Za abitinske kršćane bilo je dakle posve jasno da je, i bez sankcionirane obaveze, zajednica dužna doći na nedjeljni sastanak. Budući da je euharistija znamen bratstva i jedinstva, zato svi koji se smatraju braćom treba da se upravo na euharistiji nađu zajedno.

No, potkraj ovoga slavnog doba javlja se i prvi zvuk upozorenja: pokušaj formuliranja pravne sankcije protiv onih koji malo mare za nedjeljni izbor:

20. DIDASKALIJA APOST 2,59,1—3.

21. Nav. mj. 2,47,1.

22. Isp. nav. mj. 2,50,4.

23. Usp. ACTAS DE LOS MARTIRES, izd. D. R. BUENO, Madrid 1962, 970ss.

»Si quis in civitate positus tres dominicas ad ecclesiam non accesserit, pauco tempore abstinenceatur, ut correptus esse videatur.«²⁴

Unatoč pojavama za koje je taj kanon Elvirske sinode morao biti previđen, a koje izgledaju, a i jesu bile iznimne, sudjelovanje u nedjeljnom sastanku bilo je za svakoga člana zajednice prirodna i po sebi razumljiva stvar: bio je to neosporan zahtjev kršćanske spontanosti, jer — pisao je apologeta Justin — »tog dana Isus Krist uskrsnu od mrtvih, nakon što ga uoči subote razapeše.«²⁵

3. Nedjelja-euharistija u pokonstantinovsko doba

Godine 321. car Konstantin proglašuje nedjelju javnim praznikom.²⁶ Nedjelja dobiva time šire mogućnosti razvoja na izvanjskom planu i ubrzo postaje najistaknutijim danom tjedna u javnom životu. Odele će, pored značajke dana euharistijskoga sastanka, nositi i obilježje dana sedmičnog odmora. »To je ustanovi nedjelje dalo posvema novu važnost i još većma naglasilo njezino zauzimanje mjesta subote, koja je prije toga bila dan odmora za neke pogane kao što je bila za Židove. Bio je to vidljiv znak pobjede kršćanstva.«²⁷ Ali, spomenuti Konstantinov zakon uvjetovat će tijekom stoljeća i to da će ideja počinka od rada malo-pomalo zastirati i potiskivati, rekli bismo, u drugi red središnju zasadu dana Gospodnjega: da je to prvenstveno dan euharistijskoga susreta svih članova zajednice između sebe i susreta s uskrslim i proslavljenim svojim Gospodinom. Mjesto toga naglasak će se lagano ali nezaustavivo pomicati prema odmoru, počinku od rada, tako da će se dan Gospodnji jednom i prozvati — kako je to slučaj u slavenskim jezicima — n e d j e l j a !

Rano pokonstantinovsko doba bilo je međutim i suviše blisko izvornoj kršćanskoj zamisli dana Gospodnjeg a da bi moglo smetnuti s vida da je u »nedjelji« uskrсни, pashalni biljeg bitan. U ovo se vrijeme susrećemo valjda po prvi put s nazivom: uskrсни dan — anastásimos tu Sotéros heméra kyriaké.²⁸

Taj je vid veoma prisutan u svjedočanstvima kršćanskih pisaca IV i V stoljeća.

Evo u tom smislu simptomatičnog navoda iz *EUZEBIJA CEZAREJSKOGA* (+ 339):

»Mi, ljudi Novoga saveza, svetkujemo svoju pashu svake nedjelje, sitimo se vazda Spasiteljevim tijelom i uzimamo dio u Jaganjčevoj krvi... Stoga svakog tjedna, u Spasiteljevu nedjelju, sudjelujući u otajstvima pravog Jaganjca po kojemu smo oslobođeni, slavimo blagdan naše pashe.«²⁹

24. SYNODUS ELIBERITANA, can. 21. C. KIRCH, *Enchiridion fontium historiae ecclesiae antiquae*, 91965, 3341.

25. Vidi gore.

26. Evo kako glasi zakon u JUSTINIJANOVU KODEKSU 3,12,2: »Omnes iudices urbanaeque plebes et artium officia cunctarum venerabili die solis quiescant. Ruri tamen positi agrorum culturae libere licenterque inserviant, quoniam frequentior eventus, ut non alio aptius die frumenta sulcis aut vineae scrobibus commendantur, ne occasione momenti pereat commoditas caelestis provisione concessa.«

27. J. DANIELOU, *nav. dj.* (bilj. 15), 333.

28. EUZEBIJE CEZAREJSKI, *In ps. 6; In ps 9; o tom C. S. MOSNA, nav. dj.* (bilj. 2), 233—234.

29. EUZEBIJE CEZAREJSKI, *De solemnitate pasch* 6—7.

Čujmo i glas latinskog Zapada:

»... *sicut dominica solemus facere erecti et feriatu resurrectionem domini celebremus. Dominica enim nobis ideo venerabilis est atque sollempnis, quia in ea salvator velut sol oriens discussis infernorum tenebris luce resurrectionis emicuit...*«³⁰

Ili ovaj drugi iz znamenitog pisma INOCENTA I (+ 416) Decenciju, biskupu iz Gubbija:

»*Diem dominicum ob venerabilem resurrectionem Domini nostri Jesu Christi non solum in pascha celebramus, verum etiam per singulos circulos hebdomadarum ipsius diei imaginem frequentamus... Qui (Apostoli) die dominico hilarati, non solum festivissimum esse voluerunt, verum etiam per omnes hebdomadas frequentandum esse duxerunt.*«³¹

Nedjelja je, prema tomu, u V stoljeću veoma snažno intonirana uskrsnom radošću jer je Crkva doživljuje kao neki izražaj, sliku, kopiju (*imago*) blagdana Vazma: kao što je Vazam godišnji spomen-dan Kristova uskrsnuća, tako je nedjelja tjedni spomen-dan istog otajstva. I zato je temelj nedjeljnom kultu u Kristovu uskrsnuću.

Nedjeljna je liturgijska služba morala u to vrijeme biti gotovo istovjetna i na Istoku i na Zapadu. Hodočasnica Egerija, opisujući euharistijsku sinaksu u Jeruzalemu, pripominje da se odvijala »*secundum consuetudinem, qua et ubique fit die dominica*«³² U to doba, kako se čini, nije u Jeruzalemu bilo drugih misa osim jedne koju je predvodio biskup.³³

Pohađanje je bilo negdje bolje, negdje gore. U Jeruzalemu je sudjelovanje puka bilo izvanredno: »mislio bi da je Vazam« — bilježi Egerija.³⁴ No u govorima *MAKSIMA TURINŠKOGA* (+ početkom V stoljeća) nailazimo na učestala upozorenja upravljena nemarnim kršćanima koji zapuštaju nedjeljnu liturgiju.³⁵ Pad revnosti postaje činjenica koja će odsele zadavati ne male brige svim pravim pastirima Crkve.

U Rimu se ubrzo stala osjećati potreba većeg broja misa kako bi što više vjernika moglo prisustvovati euharistiji, jer svi nisu mogli biti na misi kojoj je predsjedao rimski biskup. Tako je papa služio euharistiju u lateranskoj bazilici ili u kojoj stacijskoj crkvi, a pojedini prezbiteri vršili su službu po drugim crkvama, kojih je u gradu bilo dosta. Da bi se istakao vez jedinstva koji postoji između biskupa i njegova naroda, i da bi se očitovalo kako je biskup na neki način prisutan u svakom bogoslužnom mjestu, bio je u Rimu uveden običaj tzv. *fermentum-a*. Papa je po akolitima slao prezbiterima raznih područnih crkava u gradu (*tituli*) dijelak posvećenog kruha sa svoje euharistije. Ta bi se čest spustila u misnu čašu prije svete pričesti.³⁶

30. MAKSIM TURINSKI, Sermo 44.

31. Epist 25.4—7.

32. EGERIJA, Itinerarium 25. Putopis je nastao negdje oko godine 400: isp. H. PÉTRE, *Etérie. Journal de voyage: Sources chrétiennes* 21, Paris 1964, 14—16.

33. C. S. MOSNA, nav. dj. (bilj. 2), 257—258.

34. EGERIJA, Itinerarium 24.

35. Evo navoda iz jednoga govora, Sermo 79: »Comperi enim, fratres, quod per absentiam meam ita rari quique ad ecclesiam veniatis, ita pauci admodum procedatis, quasi me proficiscentem mecum pariter veniretis, et quasi cum necessitatibus ego pertrahor, vos mecum traxerit ipsa necessitas... Convincor enim cum in hac parte clericos vobis magis video negligentem.«

36. Običaj je vrlo star: J. A. JUNGSMANN, *Missarum sollempnia*, Herder-Wien 1948, II, 378ss; C. S. MOSNA, nav. dj. (bilj. 2), 336.

Rimska praksa umnogostručavanja nedjeljnih misa postat će po malo pravilo što će ga preuzeti sve crkve po svijetu.

Zaključujući, možemo ustvrditi: kao što ni u ranijim stoljećima, tako nije ni sada kršćanska nedjelja mogla biti poimna bez udjela u euharistijskoj sinaksi. »Dužnost« prisustvovanja zajedničkoj euharistiji osjećala se i dalje spontano. Ali od druge polovice IV stoljeća — valjda zbog masovnog priliva obraćenika u Crkvu — sve se jasnije zamjećuje nehaj i hladnoća prema sastanku. Uporedo s time, crkveni će propisi naglašavati dužnost i obavezu. Tako, na primjer, zaključci sinode u Sardici (343) preuzet će i ratificirati načelo što smo ga gore susreli u Elvirskoj sinodi:³⁷

»... ut si quis laicus ... tres dominicos dies, id est per tres septimanas non celebrasset conventum, communionem privaretur.«³⁸

Vrijedno je napomenuti kako je unatoč svemu i ovdje naglasak misli ne toliko na »misi« koliko radije na sastanku (*conventus*). Svijest da je euharistijski zbor u nedjelju središnji trenutak u životu crkvene zajednice bila je očito još veoma živa.

4. Nedjelja — euharistija u srednjem vijeku

Iz početka je kršćanstvo bilo nošeno implicitnim uvjetima da se nedjelja najbolje svetkuje euharistijskim sastankom, pa se tada o obavezi u strogom smislu i nije govorilo. Nasuprot tomu, srednji vijek, koji će u nedjelju slaviti dugim službama (jutrenja-matutin + misa + večernja-vespere), ubrzo će osjetiti potrebu da se posluži formalnim zakonskim odredbama kako bi se zajamčilo punobrojno održavanje bogoslužja. U tom smislu rječito govore zaključci niza galskih sinoda, kakve su na primjer: sinoda u Agdeu (506), u Orléansu (511. i 538), u Maconu (585). Ti će zaključci biti preuzeti u poznate kanonističke zbirke srednjeg vijeka (npr. Reginona, Burkharda). Posebne će sreće biti kanon 47. sinode u Agdeu, jer će ući u glasoviti Gracijanov dekret, odakle će vršiti odlučujući utjecaj na sve kasnije zakonodavstvo Zapadne Crkve.³⁹

U karolinško doba jedva se može reći da disciplina u vezi s nedjeljom evolvirala. Moglo bi se reći samo da akcent klizi malo-pomalo sa sastanka na »misu«, koja se sada shvaća i kao izraz privatne pobožnosti. U ovo se vrijeme naveliko množe tzv. »privatne« mise (recimo, one za pokojne).⁴⁰

Karakteristika srednjovjekovnog nedjeljnog zбора bit će njegov župni biljeg, prema načelu: *Legitimus est ordinarius conventus*. Svatko je dužan pribivati misi u svojoj župi. Time se čuvalo starokršćansko shvaćanje da je misa bitno zajednička slava, skupno zborovanje određene crkvene jedinice (župe, samostana). I zato, »posvuda se odr-

37. V. str. ...

38. CONCILIUM SARDICENSE, can. 11 (lat. 14).

39. G. FRANSEN, *L'obligation à la messe dominicale*, u: *La Maison-Dieu* 83, 1965, 57ss.

O 47. kanonu sinode u Agdeu v. niže.

40. G. FRANSEN, *nav. mj.* (bilj. 39), 59.

žava samo jedno bogoslužje, to je tako reći tjedni opći sabor zajednice, na kojem sudjeluju svi oni koji nisu spriječeni».⁴¹

U srednjem vijeku nedjeljna se obaveza stala poimati naprosto kao obaveza slušanja mise. Kanonistički propisi i njihovi tumači naglašavat će s time u vezi dužnost slušanja čitave mise:

»*Missas die dominica secularibus totas audire speciali ordine precipimus ita, ut ante benedictionem sacerdotis egredi populus non presumat. Quod si fecerint ab episcopo publice confundantur.*«⁴²

Ovaj je tekst star: potječe iz spomenute sinode u Agdeu (506), ali će mu se utjecaj osjećati sve do naših dana.⁴³

Nedjeljna pričest nije ni u ranom, a kamoli u kasnijem srednjem vijeku, išla u red zahtjeva spontanosti, čak ni u red načela na kojima se voljelo insistirati. Sporadična nastojanja u tom pravcu nisu donijela trajnijeg ploda.

Uspješniji su bili naponi Crkve da se u nedjelju kod vjernika provodi sabiranje pomoći: isprva se sabirao kruh i vino, a kasnije novac. Običaj sabiranja novaca (u obliku skupljanja milostinje) održat će se stoljećima i doći sve do nas.

U srednjem vijeku nedjeljno se bogoslužje obavljalo vrlo svečano: s procesijom, sa škropljenjem blagoslovljenom vodom (čemu je »*Asperges*« tek skromni ostatak!), s pohodom groblju-kosturnici, s molitvama za pokojne itd. Nedjeljnoj je misi pripadala i propovijed. Ali se mnogo puta sastojala tek u tom da župnik pročita koji odlomak iz zbirke otačkih homilija na latinskom i da je zatim svojim riječima prepriča na narodnom jeziku. Uz to se od njega tražilo da održi i kratku katehetsku pouku, da kazuje vjernicima Očenas, Vjerovanje, Deset zapovijedi i tomu slično.

Narod se na misi držao više-manje pasivno: sve se sudjelovanje svodilo možda na sabiranje žrtvenih darova (milostinje) te, ponegdje, i na pjevanje stanovitih misnih dijelova.

Izvan Crkve nedjelja je bila obilježena popratnim pojavama pozitivnoga karaktera (blagdanovanja): oblačenje u bolje odijelo, bogatiji stol; ponegdje i pomaganje siromaha, posjet bolesnika i općenito vršenje djela kršćanskog milosrđa.

Potkraj srednjeg vijeka sve se više dovodi u pitanje načelo isključivosti nedjeljne župne mise. U tom su pogledu odigrali ključnu ulogu novoosnovani prosjački redovi: njihove su samostanske crkve imale redovito bolje uvjete za vršenje obreda, raspolagale su vrsnijim propovjednicima, tako da župnicima nije bilo lako da se s njima natječu. Neki se redovnici u svojim propovijedima nisu ustručavali izjavljivati kako ljudi zapravo i nisu dužni slušati misu u svojim župa-

41. J. A. JUNGSMANN, nav. čl. (bilj. 1), 50, koji nastavlja ovako: »U tom pogledu . . . značajno je ono što je predvidjela jedna mađarska sinodalna odredba iz godine 1092. Za kuće koje su veoma daleko od crkve dovoljno je da jedna osoba sudjeluje u ime ostalih. No jedna osoba mora biti prisutna. Gdje je bilo više svećenika, bilo je, naravno, i privatnih misa. No nedjeljom tako je zahtijevao jedan propis, one nisu bile dostupne vjernicima. Morale su se tako reći držati iza zatvorenih vrata.«

42. Tako GRACIJANOV DEKRET, *De consecratione*, dist. 1, c. 64 (= c. 47 sinode u Agde-u iz 506).

43. Katekizmi obično donose kao 1. crkvenu zapovijed: »Svetkuj zapovijedane blagdane i slušaj pobožno svetu misu u nedjelju i zapovijedane blagdane.« Usp. I. PAVIC, *Radosna vijest* (7. izd. Malog katekizma), Rijeka 1969, 131; Usp. i *Codex i. can.* c. 1248.

ma: jer, gdje god se služila, misa je misa. Usprkos zabrani pape Siksta IV koji je 1478. redovničkim propovjednicima zabranio da tako govore, jedan je od njegovih nasljednika, papa Lav X, već 1517. službeno dokinuo drevno misno pravilo: odsele se svetkovanje nedjelje neće morati bezuvjetno vezati uz pripadnu mjesnu crkvu, bit će dosta da pojedinac u bilo koji sat i na bilo kojem mjestu bude na misi.⁴⁴

Ta godina, veli J. A. Jungmann, predstavlja »jedno od najvažnijih obratišta u povijesti nedjelje«⁴⁵ njime je Zapadna Crkva odstupila od tisućljetne tradicije i u skladu s duhom vremena priznala da i osobni, individualni momenat ima u liturgiji svoj prostor i svoju opravdanost.

Te i njima slične pojave razumljive su i kao posljedice određenog ekleziološkog poimanja, u kojemu se vjernik manje uzima kao član mjesne, lokalne Crkve a sve više kao pripadnik opće, univerzalne Crkve; i kao posljedice drugačijeg antropološkog vrednovanja vjernika: od renesanse dalje sve se snažnije naglašava ono što je u čovjeku osobno, tako da zajedničarski, komunitarni vid egzistencije pomalo blijedi i ide u pozadinu. Prema tomu, ako svetkovati nedjelju znači slušati misu, onda nije presudno gdje je slušaš i tko je s tobom kad je slušaš, jer misa je svagdje misa. Središnje se ranokršćanske note nedjeljne mise, kao zajedničkog susreta i zajedničkog slavlja određene crkvene obitelji, jedva dadu još prepoznati.

5. Nedjelja-euharistija u novom vijeku

Izuzmemo li posljednje desetljeće od II vatikanskog sabora ovamo ili, ako se hoće, one krugove u Crkvi gdje se liturgijski aspekt nedjelje i prije Koncila vrednovao »koncilski«, ostaje činjenica da se novi vijek, možemo reći, sav zadržao na onoj liniji razvoja što smo ga uočili na prijelazu iz srednjega vijeka u novi. Kanonisti i moralisti isticat će prvenstveno dužnost slušanje čitave mise. Zapovijed slušanja mise u nedjelju kvalificirat će se kao »teška«, te će svaka njezina povreda biti teški grijeh. S time u vezi mnogo će se raspredati *de causis excusantibus*: da bude ispričan, treba čovjeku razlog »mediocriter gravis«, a težina se razloga određuje prema navici i običaju; nadalje, budući da se velika pažnja, kad je riječ o zadovoljavanju dužnosti, poklanja slušanju čitave mise, to je onda potrebno odrediti što je to *pars notabilis missae*, jer će se tako moći s priličnom lakoćom prosuditi kolika je odgovornost ili kolik je grijeh onoga koji nije u konkretnom slučaju bio na čitavoj misi. Komunitarni, ekleziološki element pri svemu tomu uopće ne dolazi do riječi.

Osim toga, pitanje prisustvovanja nedjeljnoj misi obrađuje se ne u traktatu o euharistiji, nego obično u traktatu o krepostima, poblize u traktatu o kreposti religije, koja se svodi na pravednost: euharistijsko bogoslužje, po tomu, ne bi bilo drugo nego vid molitve... Uostalom, misa se u srednjem vijeku i sagledavala u sklopu nedjeljnih dužnosti, kakve su, na primjer, jutrenja i večernja.⁴⁶

44. G. FRANSEN, *nav. čl.* (bilj. 39), 62; J. A. JUNGSMANN, *nav. čl.* (bilj. 1), 50.

45. *Nav. čl.* (bilj. 1), 46.

46. G. FRANSEN, *nav. čl.* (bilj. 39), 67.

Potridentinska moralna teologija bila je dobrim dijelom određena praktičkim momentom: bila je — veli Fransen — mišljena »u funkciji ispovjedaonice«⁴⁷, kojoj je trebalo utvrditi jasne i sigurne norme za skrupulozne i nemarne pokornike, a da se opet ne zapadne u janzeniistički rigorizam. Povrh toga, ta je moralka građena na temelju racionalnog morala, koji se rijetko kad izvija do visine »uistinu kršćanskog morala«⁴⁸. Raspored građe vrši se ponajčešće prema Božjim i crkvenim zapovijedima; i prema tomu, slušati svetu misu u nedjelju izvod je iz III Božje zapovijedi (»Spomeni se da svetkuješ dan Gospodnji«), ili točnije, iz I crkvene zapovijedi (»Slušaj pobožno svetu misu u nedjelju i zapovijedane blagdane«).

Autori koji, poput Suareza, raspravljaju o tom u vezi s euharistijom — rijetki su; a kod njih misa je u prvom redu dužnost, predmet pozitivne odredbe (i to, po Suarezu, iuris ecclesiastici, non divini), jer, ako je *svetkovanje* nedjelje naloženo III Božjom zapovijeđu, *slušanje* mise zasniva se na zapovijedi crkvenoj.⁴⁹

Otud zaključak: nedjeljna se misa mora slušati iz posluha prema Crkvi, i da se izbjegne smrtni grijeh.

Usporedimo li ovo stanje s ranokršćanskim doživljavanjem nedjelje za koje kršćaninu bez euharistije ne samo da nije bilo nedjelje nego se bez nje naprosto nije moglo (»Sine dominico non possumus!«⁵⁰), uzme li se k tomu u obzir da je reduciranje nedjeljnog svetkovanja od održavanja euharistijske sinakse na slušanje mise teklo uporedo s doživljavanjem dana »Gospodnjeg« ne kao dana Gospodina Isusa Krista, uskrsloga i proslavljenoga Kyriosa, već kao dana Gospodina Boga, a što je sve odražavalo proces kraćenja i praznjenja unutrašnjega, tj. pashalnoga, sadržajala nedjelje — da o svijesti o aktualnoj Kristovoj prisutnosti, o iščekivanju Gospodinova dolaska, a eshatološkoj radosti i ne govorimo — nećemo se čuditi ako je nedjelja za većinu naših suvremenika sadržajem tako siromašna da joj bolje pristaje ime »praznik« nego »blagdan«: ona je dan koji je nekako prazan.

A u našem jeziku nedjelja je i terminološki svršila tamo kamo joj je tijelom stoljeća bila zašla idejno-teološka strana. Zar nije čudno da za dan kojemu je bitni sadržaj DA — »da« što ga je Bog Otac izrekao Kristu Isusu pošto je ovaj, sa svoje strane, izgovorio svoj potpuni, bespridržajni, životni »da« Ocu u otajstvu svoje muke i smrti, velim: zar nije paradoksalno čudno da je upravo za takav dan, za dan apsolutnog Božjeg i čovjekova DA, za dan središnjeg *djela* i Boga i čovjeka u svemiru, skovan naziv koji počinje sa NE, i *niječe djelo*: Nedjelja?!

Starokršćanski su nazivi za nedjelju bili daleko stvarniji i sadržajniji: dan Gospodnji, dan Kristov, dan prvi, dan osmi, dan uskrсни.⁵¹

U prva je kršćanska stoljeća nedjelja bila najradije zvana: dan Gospodnji, a to znači dan s p o m e n a na onaj dan kad je Isus Krist postao Gospodin; dan v j e r e u njegovu trajnu prisutnost među svo-

47. Nav. mj.

48. Nav. mj.

49. G. FRANSEN, nav. čl. 68.

50. Tako su govorili abitiniski mučenici u Dioklecijanovo vrijeme, v. gore.

51. O bogatstvu njihove simbolike: J. DANIELOU, *Bible et liturgie*, Paris 21962, 329ss. — Zanimljivo je pripomenuti da je ruski naziv za nedjelju zadržao uskrсни značaj do danas: vaskrjesjenje.

jima, osobito u času kad se u njegovo ime nađu zajedno na sastanku; te dan radostna očekivanja onog dana kad će on iznova doći. I dok je za vjernike prve Crkve bilo tako, dotle je za mnogoga našeg suvremenog vjernika nedjelja više-manje neko posadašnjenje sadržaja starozavjetne subote. »Svijet u kojem živimo još je koliko-toliko saču- vao neke značajke subote, ali je skoro posvema izgubio smisao za kršćansku nedjelju.«⁵²

Ovakvo je shvaćanje, kako sad vidimo, zapravo rezultat dugovje- kog povijesnog procesa. Ispada nekako kao da se smisao i osjećaj za izvorni, autentično kršćanski, pashalno-euharistijski sadržaj nedjelje onom mjerom praznio i gubio kojom je broj stoljeća kršćanske ere rastao i napredovao.

Valja ipak naglasiti jedno: usprkos svim nevoljama i pomacima težišta u pravom shvaćanju dana Gospodnjega, sprega *nedjelja-euha- ristija* nije u kršćanstvu nikada prestala, nikad se nije do kraja raz- vrgla. Tamo od zapisa Dj 20,7 i sl. prema kojemu su se »u prvi dan sedmice sastali da lome kruh«, pa sve do naše posljednje nedjeljne slave, nedjelja je sačuvala kontinuitet povlaštenog dana euha- ristijskog otajstva.

I nije mogla drukčije, jer koliko je ona fenomen kršćanski, toliko je i fenomen euharistijski!

Zaključak

Nedjelja je za kršćane blagdan, povlašten, znakovit dan, dan- znamen kojemu je sadržaj neistraživo blago Kristova pashalnog otaj- stva. Ako je tomu tako, onda je nedjelja zapravo sažetak povijesti spasenja: dan kad se najveće dostignuće te povijesti, to jest spasavanje ili susret Boga s čovjekom po Isusu Kristu u Duhu Svetom, obistinjuje i ostvaruje. Nedjelja je aktualna pasha tjedna.

Time se ona sadržajno (*per rem quam continet*) približuje euha- ristiji, tako te bismo mogli — razumije se, uz potrebne ograde — kazati da je nedjelja *vremenski* izraz i eksplicacija euharistije, a euharistija da je *realni* izraz i intenzifikacija nedjelje.

Misterijski je sadržaj nedjelje Kristovo vazmeno otajstvo, a Kristov vazam je i misterijski sadržaj sakramenta euharistije, pa se smije ustvrditi: *'res sacramenti' dominicae et 'res sacramenti' eucharistiae convertuntur.*

Veoma je značajno da Zapisi o saslušanju abitinskih mučenika⁵³ upotrebljavaju izraz *dominicum* čas da označe nedjelju, čas da označe euharistiju.⁵⁴ Ta interferencija ne može biti slučajna. Nedjelja i euha- ristija nužno konvergiraju jer im se sadržaji zapravo poklapaju. Zato je podudaranje nedjelje i euharistije, kad se obadvije stvarnosti zajed- no svetkuju na određenom prostoru i u određenom vremenu, onaj v r-

52. J. Ph. RAMSEYER, *Le dimanche, signe de la présence de l'Église dans le monde*, u: *Verbum Caro* 79, 1966, 54.

53. V. gore bilj. 23.

54. »Ciò che colpisce è l'unicità del nome Dominicum, per designare due cose: Eucarestia e domenica.« C. S. MOSNA, *nav. dj.* (bilj. 2), 161.

h u n a c kojemu ide sva djelatnost Crkve, i ujedno ono v r e l o iz kojega proistječe sva njezina snaga, o čemu govori Uredba o svetoj liturgiji u členu 10.

Nedjeljno euharistijsko bogoslužje predstavlja žarište liturgijskog događanja u Crkvi, a time i žarište onog događanja koje gradi potku povijesti spasenja, spasenja koje je sveudilj na djelu i dovršavanju »dok on ne dođe« (1 Kor 11,26).

SUMMARIUM

Ad illustrandum nexum, qui inter sanctificationem diei dominici et eucharistiae intercedit, articulus gressum historiae sequens elementa numerosissima methodo anthologica debuit tractare. Articulus in quinque est partes divisus, quarum prima agit de necessitudine *dominica-eucharistia* in I et II saeculo aevi christiani, alia de aetate praconstantiniana, alia de aetate postconstantiniana, alia de medio aevo, ultima demum de aevo moderno.

Cum notae praecipuae sanctificationis diei dominici, qua diei synaxis eucharisticae, primis Ecclesiae temporibus fere summam suam attigerint, prioribus christianitatis saeculis (I-V) investigandis opera data est, ut ita dicamus, praeponderans. Initio enim Ecclesiae conventus eucharisticus dominicalis characterem prae se fert paschalem, quippe qui est memoria Paschatis Domini et occursus eidem Christo glorioso sub velamine mysterii fidei necnon laetabunda expectatio alterius eius adventus in consummatione saeculi.

Temporum vero decursu notae illae paschales sensim sine sensu in oblivionem ierunt ita ut »dies Domini« christifidelibus dies potius evaserit Dei unius et trini, non autem dies Domini Iesu; seu aliis verbis, character sanctificationis dominicae christologico-paschalis conceptui cessit theologico-iuridico. Ecclesia primaeva nil de obligatione formali audiendae missae inculcavit, immo nec cessationem ab operibus servilibus a fidelibus suis expostulavit, attamen — »sine dominico esse non potuit«, conventumque hebdomadarium religiosissime numquam non observavit.

Necessitudo *dominica-eucharistia*, quamvis saeculorum decursu plures perpressa sit iniurias atque extenuationes, nihilo minus usque ad praesentem diem salva perseveravit, ita ut continuitas nexus inter synaxim eucharisticam et sanctificationem dominicae phaenomenom christianum merito possit appellari.